

C

**узбијање
епидемија у
нововековној Србији:
институционални оквири
и практични домети**

Зборник радова

Сузана Рајић (уредница)

САДРЖАЈ

- 7 | *Сузана Рајић*
Предговор
- 11 | *Урош Шешум*
Епидемије куге, колере и тифуса 1707–1837.
и њихов утицај на стварање и изградњу
модерне српске државе
- 25 | *Данијел Раговић*
Карло Пацек и његов допринос развоју здравствене
заштите у Кнежевини Србији (1833–1842)
- 41 | *Александар М. Савић*
Карантини у Кнежевини Србији (1839–1858)
- 55 | *Милош Јајогић*
Погранична санитарна заштита у Србији
средином 19. века
- 67 | *Сузана Рајић*
Први закон о заштити здравља становништва
у Краљевини Србији
- 85 | *Чедомир Анђић*
Епидемије у Србији и Црној Гори
током Првог светског рата
- 99 | *Мирослав Радивојевић*
Руска сведочанства о епидемији тифуса
у Србији 1914/1915. године
- 111 | *Данко Леовац*
Вакцинација у Србији 19. века
– између законских оквира и примене

Урош Шешум*

ЕПИДЕМИЈЕ КУГЕ, КОЛЕРЕ И ТИФУСА 1707–1837. И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА СТВАРАЊЕ И ИЗГРАДЊУ МОДЕРНЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ

Апстракт: Територију или делове територија на којој је настала нововековна српска држава од почетка 18. века погодило је неколико епидемија куге 1707, 1712, 1730–1732, 1738–1745, 1765, 1770–1772, 1781–1783, 1792–1798, 1814. године, али и епидемија тифуса 1788–1791. године. По формирању Кнежевине Србије, земљу су погодиле две епидемије колере 1831. и 1836. и куге 1837. године. Заразне болести, чести ратови, устанци у третираном периоду и у контексту њих сеобе српског становништва на север, али и погибије или исељавања муслиманског становништва у границе Османског царства, онемогућавали су демографски опоравак територије. Скривање породица у шумама од других људи током епидемија можда је утицало на то да српска насеља у Београдском пашалуку пред Први српски устанак буду доминантно раштрана и удаљена од комуникација. Рад је написан на основу литературе и необјављене архивске грађе српског порекла.

Кључне речи: куга, Србија, Османско царство, Хабзбуршка монархија

Поред честих хабзбуршко-турских ратова, који су изазивали српске устанке и у вези са њима готово константне капиларне и повремене масовне миграције, на српском етничком простору осамнаести век су обележиле и епидемије заразних болести. Годину дана након Карловачког мира, 1700, у Београду је харала куга, од које је по савременим хабзбуршким изворима умирало по 500 људи дневно. Заразна болест на крају није поштедела ни Бечким ратом и сеобом опустошен

* Др Урош Шешум, доцент, Одељење за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, email адреса: uros.sesum@f.bg.ac.rs

простор територије потоње Србије. Вишегодишња епидемија потресала је цео Балкан од 1706. до 1712, а Београд и његову ширу околину је у том периоду, према расположивим изворима, погађала 1707–1708. те и 1712. године. Кужне поморе убрзо је сменило ратно страдање у хабзбуршко-турском рату 1716–1718. године, проредивши поново живаљ настањен на попришту сукоба два царства. Примирје које је претходило Пожаревачком миру 1718. и сам мир нису одмах дали прилику за демографски опоравак територији на којој је доцније створена нововековна Србија, јер се пред окончање ратних операција у њој, али и ширем суседству, јавила епидемија куге. По вестима које су пристигле у Венецију, августа 1719, куга је морила хабзбуршку војску у Београду током зиме 1718–1719, смиливши се тек априла потоње године. У истом периоду болест је владала и у Турској, у пограничној зони према новоформираној хабзбуршкој Краљевини Србији, у Нишу, Вучитрну, Приштини, Видину и Скопљу. Успостављање хабзбуршке Краљевине Србије и санитарног кордона око њених граница са контумцима и лазаретима, омогућио је предах српском живљу на њеном простору од куге и спречавање њеног распламсавања. Епидемија куге која се јавила у Видину, Нишу, Пироту и око јужне границе Хабзбуршке круновине 1723–1724. захватила је 1725. само два села у Ресави, али је у њима зараза успешно локализована. Након седам година спорадичних појављивања куге, на целом Балкану, те и у пограничним пределима Краљевине Србије, године 1730. јавила се велика епидемија куге, која је најјаче дејство имала до 1732, смирујући се, али и даље односећи животе све до краја 1734. године. Ова редња страшно је погодила Босну и Херцеговину, нарочито њено градско становништво, Метохију, Косово и Повардарје, а према информацијама које су стизале на границу круновине њено дејство јако се осећало и у Лозници, Ужицу, Крушевцу, Трстенику, Карановцу, Алексинцу, Нишу, Сјеници, Новој Вароши и Новом Пазару и њиховој околини. Иако „опседнута“ заразом са југа и запада, Србија је и од овог налета болести остала поштеђена, свакако захваљујући строгим санитарним мерама на граници (Гавриловић, 1979а, стр. 239–242; Станојевић, 1973, стр. 939–941; Храбак, 1981, стр. 25–28; Иванић, 1937, стр. 16–31; Јермић, 1951, стр. 19; Каћић, 1965, стр. 72–73, 130–132; Ђорђевић, 2018, стр. 132–139; Živojinović, 1961, стр. 170).

Неуспех аустријске војске у продору на југ против Османског царства 1737. године, окончао је епоху поштеђености од куге простора на коме се налазила Краљевина Србија. Бубонска куга, која се раширила 1737. из Барање, захватила је убрзо и Ердељ, Влашку, Банат, Бачку, Срем и Славонију. У Србији, у Београду, епидемија куге се јавила у октобру 1738. године. Ратне операције и кретање војске

поспешили су њено ширење, те се у марту наредне године и Шабац нашао на њеном удару, као и остала места у Краљевини; у поменутом месецу помињу се и читава села изумрла од инфекције на овом простору. Иако је северно од Саве и Дунава помор до 1738. попустио, поново су епидемију у јужним крајевима Хабзбуршке монархије распламсали порази и повлачење њене војске, продирање, такође, заражених турских армија и српске сеобе из Краљевине. Кретање војски и избеглица допринели су наставку харања болести преко Саве и Дунава интензивно и на широком простору све до марта 1741, са локалним распламсајима до 1743, до када је однела неколико хиљада живота. У истом периоду и на истом простору, бар у српским збеговима преко Саве и Дунава, по свој прилици харао је и пегави тифус (Михаиловић, 1937, стр. 38; Иванић, 1937, стр. 33–41; Катић, 1965, стр. 72, 75–77; Гавриловић, 1979а, стр. 242; Орлић, 1958, стр. 97–105). Будући да османска власт, која је сменила хабзбуршку на територији бивше Краљевине Србије, није спроводила мере за сузбијање епидемије, болест, од које су се готово ослободиле области северно од Саве и Дунава, наставила је да односи жртве и 1741–1745. године. Као места у којима се куга јављала, према аустријској грађи у том периоду, поред Београда помињу се Ваљево, Забрежје, Палез и Пожаревац, али и Србија као територија (Катић, 1965, стр. 78; Гавриловић, стр. 1979а, стр. 264–266; Орлић, 1958, стр. 106). Након готово петнаестогодишњег циклуса епидемија куге на Балкану, почевши од 1730, бар судећи по изостанку вести о њој, донео је период од петнаест „здравих“ година. Нови период заразе, овог пута шестогодишњи, распламсао се око 1760. када се зараза јавила у Солуну, Приштини и Сарајеву. У наредних неколико година болест је морила по Повардарју, Босни, Херцеговини, Арбанији, долини Зете, Брдима и Црној Гори, али и територији коју су савременици из Хабзбуршке монархије називали Србијом. О последњој је фебруара 1765. коморски инспектор у Петроварадину Фердинанд Бонард записао да је у њој куга готово потаманила православне, те да је услед велике смртности радно способног становништва престала обрада земље и дошло до појаве глади и скупоће животних намирница (Гавриловић, 1979, стр. 279; Храбак, 1981, стр. 28–33, 2005, 422; Катић, 1965, стр. 82–84; Јерemiћ, 1951, стр. 20). Нова епидемија јавила се већ 1770–1772. када је захватила Арбанију, Црну Гору, османско јадранско приморје, зетску долину, Босну, источни део Старе Херцеговине, а у потоњој Србији сигурно Београд, Ваљево и Ужице, а извесно и друга места (Катић, 1965, стр. 84–86; Храбак, 1981, стр. 33; Јерemiћ, 1937, стр. 51). Нови талас куге јавио се 1781–1783. и захватио Скопље, Косово, Метохију, Босну, Стару Рашку и територију потоње Србије. Вест, по свој при-

лици нетачна, о појави куге на Косову и у Пријеполу и Пљевљима стигла је у Котор и 1788. године (Костић, 1930, стр. 411; Храбак, 1981, стр. 34–37; 2005, стр. 423; Јеремић, 1951, стр. 21–23).

Последњи аустријско-турски рат 1788–1791. представља почетак једног од најстрадалнијих периода српске нововековне историје. Поред ратних страдања српског и муслиманског становништва на простору на коме је доцније настала нововековна Србија и бежаније и сеоба Срба на север, живаљ и војске су косиле и вишегодишње епидемије заразних болести. Пегави тифус је погодио становништво током трајања рата, посебно глађу, ратом и избеглиштвом исцрпљене житеље српских збегова на хабзбуршкој територији (Катић, 1965, стр. 165–166;). Недуго по Свиштовском миру, након епидемије тифуса, могуће и паралелно уз њу, наступила је осмогодишња редња куге. Већ у лето 1792, у време док се велики број Срба и даље налазио у збеговима или на хабзбуршкој територији, а повратничко муслиманско становништво тек почело да се враћа у градове и паланке, зараза се јавила готово у свим местима на Цариградском друму, те и у Београду, Смедереву, Хасан-пашиној Паланци, Баточини, Ђуприји, Параћину и Нишу. Према хабзбуршким савременим вестима, првенствено је српско становништво напуштало заражена места. У лето наредне године помор се стишао у доњем и средњем Поморављу и Подунављу, да би се распламсао у Крушевачком санџаку, у Крушевцу, Алексинцу, Ражњу и Лесковцу, те и Нишу. Болест се у Београдском пашалуку на јесен поново јавила и то у Ђуприји, Крагујевцу и Јагодини, те у Смедереву и његовој широј околини. После затишја од неколико месеци веома смртоносан налет куге је 1794. захватио Београд и његову непосредну околину, цело Поморавље, Крајину и Шабац. Након смиривања од пролећа до позног лета 1795. епидемија је свом жестином погодила потоњу западну и југозападну Србију – Ваљево, Ужице, Рудник и Чачак, али поново и Београд, Смедерево, Пожаревац и Крајину у Видинском санџаку. Све до позног лета 1798. куга се периодично стишавала и разбуктавала, погађајући готово сваки кут територије потоње Кнежевине Србије, нарочито градска насеља на Цариградском друму и на јужној обали Дунава, али и села у њиховој ближој и даљој околини, посебно око Пожаревца (Пантелић, 1949, стр. 89–96; Катић, 1965, стр. 86–88; Гавриловић, 1979, стр. 279–283).

Још током трајања описане епидемије политички положај Срба у Београдском пашалуку почео је да се поправља, међутим, већ 1801. дошло је до дахијске узурпације, која је 1804. довела до Буне на дахије и убрзо прерасла у српску националну револуцију. На срећу српског устаничког покрета, локалне епидемије куге које су се 1809. јавиле у Босни и 1810. у Охриду и Повардарју нису се прошириле на по-

буњену Србију. Нова епидемија куге, која је 1812–1813. пустошила по Влашкој, Молдавији и Ердељу, а која се у јулу последње године јавила у Солуну и Нишу, није се значајније распламсала у Србији, иако се у новембру јавила у дунавској тврђави Ада Кале међу Турцима. Биланс демографских губитака Првог српског устанка, чији је крах донео погибију, робљење и бекство огромног броја српског становништва у Аустрију у јесен 1813. свакако би био сразмерно већи да је османска војска непосредно пре пада Србије или током њеног војничког слома донела епидемију српској популацији. Србија је током 1813. остала поштеђена болести, иако је османска војска долазила са југа, из Ниша и Дунавом са истока, дакле из заражених области (Костић, 1930. стр. 412; Јеремић, 1951, стр. 23–24; Илић, 1956, стр. 170–171; Станојевић, 1978, стр. 36–39; Шешум, 2017, стр. 314). Као и после рата 1788–1791. куга се у Србији јавила убрзо након прекида ратних операција. Иако је у јануару 1814. већ захватила Босну, прва вест, која се односи на њену појаву у Београду, забележена је 6. марта. Као и током претходне епидемије, болест се проширила прво дуж Цариградског друма и уз јужне обале Дунава и Саве. Према вестима које су стизале у Аустрију, од јуна до септембра епидемија се налазила на врхунцу и тада је косила по свим местима на путу од Београда до Ниша, укључујући и два града, али и у Шапцу и Смедереву. Југозападну Србију захватила је тек у јесен, вероватно услед њене удаљености од главних комуникација. Половином септембра цео Пашалук био је захваћен болешћу, изузимајући Ресаву, која је из неког разлога остала поштеђена. Након свог врхунца, епидемија је почела да попушта и до почетка децембра престала је у Београду и местима која су се прва нашла на удару. Србија кнеза Милоша, створена Другим српским устанком, од 1815. била је ослобођена заразе, која је до 1818. наставила да хара у Босни, Херцеговини, Старој Србији, Повардарју, Црној Гори, долини Зете и у Арбанији (Милићевић, 1893, стр. 6; Гавриловић, 1908, стр. 72–73, 84–85; Костић, 1930. стр. 411–414; Михаиловић, 1937, стр. 11–14; Јеремић, 1951, стр. 23–24; Илић, 1956, стр. 170–172, 179–183, 187–189; Милајловић, 1961, стр. 83, 86–87; Катић, 1954, стр. 1522–1524; 1965, стр. 96–99; Шешум, 2017, стр. 315).

Епидемија колере 1831. није знатно утицала на пад становништва у Кнежевини Србији, нити је смртност од ове епидемије у њој била велика, као у Срему у исто време. Тада се јавила у Београду, Смедереву, Радујевцу, Фетисламу и селу Липе. Много опаснија и смртоноснија била је епидемија исте болести 1836. године, када је, појавивши се у јуну, погодила Подриње, Лозницу, Лешницу и Липницу, али и Београд, села Посавског среза, Пожаревац, Крагујевац, Ражањ, Ваљево, Чачак и Ђуприју. Иако је у Србији било мало лекара, свега њих девет,

помогли су српском кнезу у напорима да сузбије колеричне заразе и да њихово дејство ограничи. Власти, односно кнез, су предузимали кораке против ширења заразе на основу искустава и праксе северног суседа. Основани су привремени контумци, а наоружаним стражама окружене су заражене заједнице, спречавајући на тај начин даље ширење болести. У околини заражених крајева привремено је био укидан и сав саобраћај, а у заражена места послати су школовани лекари. Иако не непосредно везано за епидемију колере, већ појаву куге у Османском царству, у Србији је за време трајања потоње колеричне заразе, у другој половини 1836, установљен санитарни кордон дуж целе српско-турске границе. На неколико важних граничних прелаза почели су да се граде пољске болнице, контумци и састанци (Ђорђевић, 1938, стр. 30–33; Иванић, 1940, стр. 6–13; Михаиловић, 1951, стр. 6–81; Љушић, 1986, стр. 421; ДАС, КК, IV, бр. 876).

Куга се већ у лето 1836. јавила у Пироту и Нишу, близу српске границе, што је утицало на убрзавање санитарног утврђивања границе према Турској. Већ у јесен исте године створен је санитарни гранични кордон – цела граница према Османском царству опасана је ровом, а где је то било могуће и плотом од врљика и прошћа. Границу су чувале страже које су имале заповест да на прекршиоце кордона из Турске пуцају, а оне из Србије, кажњавају и шаљу у контумце. Једини могући прелаз границе предвиђен је у граничним санитарним установама – контумцима или карантинима. Карантини, који су претходне године установљени, изграђени су до лета 1837. године. Санитарне мере су поштрене и строго је мотрено да болест не уђе у Србију. У августу, пошто се због великог помора у Нишу, Пироту и Лесковцу чинило да је опасност пред самим вратима, кнез је од аустријских власти добио одобрење да у Србију дође доктор Карло Нађ, лекар земунског карантина, како би помогао правилном функционисању санитарног кордона и спречавању могућности да се болест пренесе у Србију. Међутим, иако то власти у том тренутку нису znale, зараза се у земљи тада већ била појавила (Михаиловић, 1937, стр. 39–95; Стојанчевић, 1951, стр. 42–43, 1968, стр. 111–112; Протић и Павловић, 1971, стр. 157–158, 1973, стр. 184–185; Љушић, 1986, стр. 421–422; Поповић, 2012, стр. 97–98; Дедић, 2020, стр. 43–48).

Кугу су у Србију јула 1837. донели турски низами (војници) на свом путу за Београд, оставивши семе заразе у алексиначком карантину, Ражњу, Параћину и Јагодини. Низами су током свог боравка у карантину заразили и једног трговца, који је на путу за ваљевски илиндански панађур умро у ваљевском селу Брежђу и тамо заразио мештане који су га неговали. Куга се појавила и у ражањским селима

Тићевцу и Радошевцу, а доцније је међусобним заражавањем суседа и пријатеља куга пренета и у села Варош и Пардику у истој околини, као и у ваљевско село Осеченицу. На срећу Београда и Србије, низами који су преживели путовање неким чудом нису били заражени, те нису заразу донели у Београд. Саветнику Авраму Петронијевићу, одраније задуженом за гранични санитарски кордон, придружио се као саветник и доктор Нађ, те су се њих двојица, према аустријском искуству и пракси посветили локализовању заразе и њеном искорењивању. Петронијевић и Нађ именовани су за комесаре двочлане комисије за сузбијање болести и њиховим наредбама морали су се покоравати сви представници власти испод кнеза. Комесари су убрзо, након што је зараза установљена, наредили стављање стража око оболелих кућа и здравствени ланац око варошких и сеоских махала у којима се јавила болест, те и око читавих села и вароши, како би се спречио њихов саобраћај са околином. Стражари су имали наредбу да пуцају у свакога ко покуша да изађе, на силу или кришом, што је у Јагодини и Ражњу у по једном случају и учињено. Житељима заражених махала и села наређено је да попале све ствари од ма које врсте платна и изврше велико чишћење смећа, кађење, те ликвидацију паса, мачака и живине. Власти и суседи су опкољене снабдевали храном и другим потрештинама, остављајући их на безбедну удаљеност. Сахране преминулих вршене су у кужним гробљима или на самом месту смрти, а гробари, који су најчешће и сами подлегали, регрутовани су из редова варошке сиротиње или хапсеника. Да би се ризик од ширења заразе смањио, налагана је самоизолација породица, забрањена су и весеља, сахране ван круга породице и било какав саобраћај заражених места, те и целих срезова, округа и војних команди у којима се зараза јавила, са околином. Махалским и сеоским кметовима стављено је у задатак да спроводе строго све наредбе комесара, што су они и чинили, уз сарадњу среских и окружних старешина, али и команданата Војних команди Арсенија Андрејевића и Јованче Спасића, који су се нарочито истакли као спроводиоци мера Комисије. Средином јесени у Поморављу су преживели, незаражени чланови домаћинстава у којима се јавила куга, премештани у специјално направљене колибе-карантине или у алексиначки контумац, где су издржавали карантински рок, док су у колубарском крају напуштали куће и склањали се у колибе у пољима. Након што је зараза успешно локализована, више умирањем него пребољавањем, преостали малобројни болесници премештени у болнице, боље заражене куће су чишћене и дезинфиковане, а лошије паљене. Притом, треба нагласити да варошица Ражањ није цела спаљена, као што се често наводи у литератури, већ само приличан број сиромашних уцерица (Михаиловић, 1937, стр. 95–138, 1951, стр.

581–594; Divljanović, 1962, стр. 89–101; Ј. Вујић, 1967, стр. 97–169; Протић и Павловић, 1971, стр. 160–162, 1973, стр. 185–188; Љушић, 1986, стр. 422–423; Поповић, 2012, стр. 98–101; Дедић, 2020, стр. 48–92; ДАС, ЗМП, бр. 2388; ДАС, КК, IX, бр. 594, 595, 597–600, 603–608, 610, 611; ДАС, КК, XXXI, бр. 966, 967, 970–973, 975–977, 979–989, 991–1010, 1012–1017, 1019–1022, 1024, 1026–1028, 1034, 1036–1041, 1043, 1045–1054, 1056, 1062, 1063, 1066, 1067).

Генерално гледано, подела Србије на војне команде, преношење кнежевог ауторитета на Комисију и више него добра међусобна сарадња двојице комесара као и сарадња са представницима месних, војних и полицијских власти омогућили су да се ширење заразе у Србији почевши од августа успешно спречава и до краја новембра у потпуности сузбије.

Смртност

О смртности заражених током епидемија, које су потресале простор будуће Србије током 18. века, нема података осим описних, по свој прилици углавном претераних. Најчешће се срећу готово фантастични бројеви мртвих или подаци о томе колико је оболелих дневно умирало или сахрањивано. Нешто су кориснији подаци о смртности током епидемије 1792–1798, те 1814. док су за епидемију из 1837. изузетно прецизни. Вести о куги на територији потоње Србије коју су прибирале хабзбуршке власти крајем 18. и почетком 19. века се могу пре узети као илустрација. На пример, извештаји из октобра 1792. доносе вести да је на православном гробљу у Београду виђено 25 свежих гробова, да је у Смедереву исте године умирало по четири до пет Турака дневно; априла 1794. забележено је да су у Београду, у дану који је претходио Ускрсу, на сам празник и дан након њега, од куге умрла 53 лица, а да је у августу исте године у граду умирало дневно 40–50 људи, као и да је у Пожаревцу у исто време дневно болест односила 10–14 људи. Према хабзбуршким подацима, до почетка септембра поменуте године умрло је од куге 4470 Београђана, међутим, непознато је на који се период епидемије тај број односио и како се до њега дошло (Пантелић, 1949, стр. 90–92). Сличан податак постоји и за 1814, према коме је до краја јула болест покосила 2264 Београђана, али да се умирање 40–50 људи на дневном нивоу наставило и након тога (Илић, 1956, стр. 182). Прецизни подаци о смртности у Срему током такозване иришке куге 1795, која је заправо представљала прекосавску варијанту исте епидемије с краја 18. века, омогућавају да се вести о смртности од заразе у Србију узму са мање

резерве. Наиме, у Иригу, Вуковару и 12 сремских села, погођених те године кугом, заразило се 23,25% становништва, од којих је болести подлегло чак 75,35 % (Јовановић, 1996, стр. 45). Када се има у виду да су у Срему спровођене санитарне мере, што јужно од њега није био случај, може се са разлогом претпоставити да је у потоњој Србији проценат и заражених и умрлих био нешто већи, односно да је епидемија поморила велики део популације.

Године 1837. у два ваљевска села разболело се укупно 40 житеља, у Брежђу 29, а у Осеченици 11; у првом месту преминуло је 28, а у другом 10 оболелих, односно 95%. У Поморављу је заражених укупно било 243, а болести је подлегло њих 192, односно 79%, те смртност оболелих на нивоу целе Србије 1837. износи нешто више од 81% (Divljanović, 1962, стр. 97–98; Ј. Вујић, 1967, стр. 147, 154; Дедић, 2020, стр. 88; Протић и Павловић, 1971, стр. 161, 1973, стр. 187).

Утицај епидемија на тип сеоских насеља у Србији и демографску слику до почетка 19. века

Да би се схватио утицај епидемија на стамбену културу и демографску слику Србије почетком 19. века, нужно је објаснити појаву такозваних кужних збегова. Наиме, за време епидемија становништво је крајем 18. и почетком 19. века, а вероватно и у ранијем периоду, напуштало заражена места и бежало у шуме, далеко од људи и комуникација. Кужни збег није представљао просто бежање из зараженог места, већ неку врсту самозолације породица, неког вида карантина. Кужни збегови нису били скупови заједничком несрећом сабраних људи, већ међусобно безбедно удаљена привремена станишта сваке појединачне породице. У случају смрти „привременог суседа“ од заразе, житељи збега би напуштали ту локацију. Тако је чињено док зараза не би прошла (Ђорђевић, 1965, стр. 104). У изворима се често бележи да се становништво разбегавало из заражених места за време епидемија. Тако су Срби из Смедерева и Ћуприје 1792. побегли у шуме, док су муслимани остали у варошима и умирали свакодневно. Исте године Јагодина, Багрдан и Хасан-пашина Паланка привремено су опустели због бекства и смрти својих житеља (Пантелић, 1949, стр. 50–51). Бежање из Београда и Јагодине забележено је и 1814. године, мада је у горњим случајевима недовољно јасно да ли се радило о паничном бекству или о прилично рационалном склањању од људи (Илић, 1956, стр. 178). Од колеричне заразе се бежало 1836. у Подрињу и Ражњу (Ивановић, 1940, стр. 7–9), али и од

куге 1837. када се изричито у шумама крај вароши помињу збегови житеља Јагодине, Параћина и Ражња (АС, КК. XXXI, бр. 973, 977, 999, 1012, 1022). За време епидемија нека напуштена села због одласка својих житеља у кухне збегове никада нису обновљена као насеља, већ су постала селишта. Некадашња села која су услед бекства житеља током епидемија заувек напуштена забележена су у готово свим српским земљама (Ђорђевић, 1965, стр. 105). Раштрканост сеоских насеља у Србији на почетку 19. века и њихову удаљеност од комуникација можда не би било превише смело објашњавати поред осталог и последицом искуства које је становништво стицало за време епидемија. Односно, евентуално дозволити могућност да су поједина сеоска насеља настала из кухних збегова или формирана по узору на њих.

Територија на којој је током Првог српског устанка настала нововековна Србија, током 18. века била је поприште три аустријско-турска рата 1716–1718, 1737–1739. и 1788–1791, више српских устанака у садејству са хабзбуршком војском и с тим у вези страдања и масовни збегови српског становништва преко Саве и Дунава. Деветогодишњи отпор султановим одметницима и султану, као и његов крах 1813. године, донели су страдање приличног броја српског становништва и његово масовно исељавање на аустријску територију. Коначно, пре него што је стекла полуаутономни статус, Србија је доживела још једну буну и устанак. Ратове су обично пратиле несташнице и гладне године, те је и то свакако утицало на опадање броја становника. Значајнију имиграцију нових српских житеља на опустелу територију након ратова и буна или повратак избеглих старих становника, обесхрабривале су епидемије, које су као по правилу следиле ратове. Од 1720. до 1815. територију на којој је формирана нововековна Србија, након релативно епидемиолошки повољног периода на територији коју је обухватала хабзбуршка Краљевина Србија за време свог постојања, наступила је серија епидемија куге, коју османске власти нису сузбијале, те су и дуже трајале и односиле више живота – 1738–1745, 1765, 1770–1772, 1781–1783, 1792–1798. и 1814. године. Уколико није превише смело претпоставити да су оне за резултат имале исту или сличну смртност као епидемије 1795. и 1837, могло би се с разлогом рећи да су епидемије током 18. и у другој деценији 19. века својим честим и дуготрајним појавама десетковале становништво и онемогућавале демографски опоравак територије.

Епидемије нису биле без значаја ни за формирање верске и етничке слике, следствено и на успех српских побуњеничких покушаја. Наиме, поред српског, у ратовима и устанцима је страдало и муслиманско становништво. Након рата 1716–1718, целокупно муслиман-

ско становништво уништено је или напустило хабзбуршке поседе јужно од Саве и Дунава, да би се по враћању аустријско-турске границе на Саву и Дунав 1739, на простору будуће Србије поново почела формирати муслиманска популација. Нову потпуну депопулацију муслимана донели су рат 1788–1791. и устанак 1804–1813, да би се на исти простор, повратници или нови муслимански житељи населили потоње године. Будући да је недуго или истовремено са три поновне успоставе османске власти долазило до епидемија заразних болести, које су се брже и лакше шириле у градским насељима, местима становања готово свих муслимана на третираној територији, може се сматрати да су били изложенији зарази. Уз то, несигурност недавно освојених или умирених области нису дозвољавале муслиманима да се попут хришћана по појави епидемија склањају у такозване кужне збегове, што је свакако доприносило њиховој већој смртности у зараженим паланкама и градовима. У том смислу је нарочито значајна епидемија из 1813–1815. године, будући да је свакако успорила повратак муслиманског живља у значајнијем броју између два устанка у Београдски пашалук, нарочито у паланке на Цариградском друму, које су се током свих претходних, те и у току потоње епидемије, увек прве налазиле на удару зараза. У том смислу је интересантна вест из августа 1815. према којој је у Београду, након бекства српског живља у шуме, остало свега око 1000 муслиманских житеља, рачунајући ту и гарнизон (Илић, 1956, 183).

Списак извора и литературе

Необјављени извори

Државни архив Србије (ДАС)
Кнежева канцеларија (КК)
Збирка Мите Петровића (ЗМП)

Литература

- Вујић, Ј. (1967). Епидемија куге у Брежђу и Осечиници 1837. године, *Гласник Историјског архива у Ваљеву* (2–3), 83–169.
- Гавриловић, М. (1908). *Милош Обреновић, књ. 1. (1813–1829)*. Задужбина Илије М. Коларца.
- Гавриловић, С. (1979). Вести о куги у Србији 1792–1793. *Историјски часопис* (25–26), 279–283.
- Гавриловић, С. (1979а). *Срем од краја XVII до средине XVIII века*. Филозофски факултет у Новом Саду.
- Дедић, Д. (2020). *Куја у Јагодини 1837. године*. Историјски архив Јагодине.

- Divljanović, D. (1962). О појави и сузбијању куге у Округу валjevском, 1837. године, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* (2-1), 89-101.
- Ђорђевић, М. (2018). *Краљевство Србија 1718-1739*. Филозофски факултет у Нишу.
- Ђорђевић, Т. (1938). *Медицинске њриликe у Србији за време њрве владе кнеза Милоша Обреновића (1815-1839)*. Централни хигијенски завод.
- Исти, (1965). *Неколике болести и народни њојмови о њима*. Српска академија наука и уметности.
- Џивојиновић, D. (1961). Nekoliko podataka o kugi na Levantu u XVIII veku. *Acta Historica medicinae, pharmacie, veterinae* (1-2), 170-178.
- Иванић, С. (1937). Борба против куге у Србији за време аустријске владавине, *Miscellaneous* (5-1), 15-42.
- Исти, (1940). *Колера у Србији у XIX веку*. Централни хигијенски завод.
- Илић, Т. (1956). Одбрана Земуна од куге у Београду и Србији 1814. године, *Годишњак Музеја њрада Београда* (3), 165-190.
- Јерemiћ, R. (1937). *Медицинске прилике и Земуну 1750-1900*. Štamparija Živka Madžarevića.
- Јовановић, В. (уред.) (1996). *Симпозијум „200-годишњица сремске-иришке куге“*, зборник радова. Научно друштво за историју здравствене културе Војводине.
- Катић, Р. (1954). Куга у Србији 1813-1814. године, према подацима из Архива Земунског магистрата, *Српски архив за целокупно лекарство* (82-12), 1522-1524.
- Исти, (1965). *О њојавама и сузбијању заразних болести код Срба од 1202. до 1813. године*, Српска академија наука и уметности.
- Костић, М. (1930). Куга у Србији 1814. и одбрана Срема. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* (3-3), 411-414.
- Љушић, Р. (1986). *Кнежевина Србија 1830-1839*. Српска академија наука и уметности.
- Милићевић, М. (1893). *Кнез Милош њрича о себи*. Српска краљевска академија.
- Михаиловић, В. (1937). *Борба њроштив куге у Србији њре стѡ година*. Централни хигијенски завод.
- Исти, (1951). *Из историје санитетѡа у обновљеној Србији 1804-1860*, Српска академија наука.
- Михајловић, V. (1961). Epidemija kuge u Bosni i Hercegovini, Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji 1813-1818. године, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* (1-1), 83-100.
- Орлић, Ђ. (1958). Куга у Војводини и у суседним покрајинама од 1737-1740. године, *Зборник Маѡишце српске за друштво науке* (19), 97-115.
- Пантелић, Д. (1949). *Београдски ѡашалук њред Први српски усѡјанак 1794-1804*. Српска академија наука и уметности.

- Станојевић, Г. (1973). Епидемија куге у Србији 1719. године и превентивне мјере у Венецији. *Српски архив за целокујно лекарство*, 101 (11–12), 937–942.
- Исти, (1978). Куга у Војводини на прекретници 18–19. века. *Раг војвођанских музеја* (33–34), 35–39.
- Поповић, Р. (2012). *Аврам Пејронијевић 1791–1852*, Фреска.
- Протић, М., и Павловић, Б. (1973). Како је куга 1837. године ушла у Србију, *Архив за историју здравствене културе Србије* (2–2), 183–189.
- Isti, (1971). Udeo dr Karla Nađa u suzbijanju kuge u Srbiji 1837. godine, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* (1–2), 157–164.
- Стојанчевић, В. (1951). Административно и војно полицијско уређење српско-турске границе за време прве владе кнеза Милоша, *Историјски гласник* (1–4), 29–44.
- Исти, (1968). Delatnost kneza Miloša na organizaciji sanitetske službe u Srbiji 1830–1839, *Acta Historica medicinae, pharmacie, veterinae* (1–2), 109–114.
- Исти. (1952). Кнез Милош и заштита српске границе за време епидемије куге у Турској 1836–1838 године. *Историјски гласник* (1–4), 61–85.
- Храбак, Б. (2005), *Арбанашке студије*, књ. 3. Архивар.
- Храбак, Б. (1981). Кужне редње у Босни и Херцеговини 1463–1800, *Историјски зборник* (2–2), 5–41.
- Шешум, У. (2017). *Србија и Стара Србија 1804–1839*. Филозофски факултет у Београду.

Uroš Šešum*

PANDEMICS OF PLAGUE, CHOLERA, AND TYPHUS DURING THE PERIOD OF 1707 TO 1837 AND THEIR IMPACT ON THE CREATION AND CONSTRUCTION OF A MODERN SERBIAN STATE

Abstract: The territory or parts of the territory where the modern Serbian state was created from the beginning of the 18th century were affected by several plague pandemics in 1707, 1712, 1730–1732, 1738–1745, 1765, 1770–1772, 1781–1783, 1792–1798, and 1814, also as the typhus pandemic of 1788–1791. After the formation of the Principality of Serbia, the country was affected by two pandemics of cholera in 1831 and 1836, also as the plague in 1837. Infectious diseases, frequent wars, uprisings during the same period that has led to migrations of the Serbian population to the north, as well as deaths and/or immigration of the

* Uroš Šešum, PhD, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, email address: uros.sesum@f.bg.ac.rs

Muslim population to the Ottoman Empire prevented the demographic recovery of the territory. The fact that families were hiding in the woods from other people during the pandemics may have affected the Serbian settlements in the Pashalik of Belgrade, which were scattered to a large extent and far away from communications before the First Serbian Uprising. The paper is written based on relevant scientific literature and unpublished sources of Serbian provenance.

Keywords: plague, Serbia, Ottoman Empire, Habsburg monarchy